

В. М. Чабан,

Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів

КОНЦЕПТОСФЕРА ГІДНІСТЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІНГВОКУЛЬТУРІ

У статті проаналізовано концептосферу ГІДНІСТЬ у свідомості носіїв української мови та культури за допомогою методу когнітивної дефініції. Використано лексикографічні джерела, результати анкетування і корпусні матеріали. Здійснено спробу профілювання згаданої концептосфери.

Ключові слова: концепт, концептосфера, профілювання, когнітивна дефініція.

В статье проанализирована концептосфера ДОСТОИНСТВО в сознании носителей украинского языка и культуры с помощью метода когнитивной дефиниции. Использованы лексикографические источники, результаты анкетирования и корпусные материалы. Предпринята попытка профилирования упомянутой концептосферы.

Ключевые слова: концепт, концептосфера, профилирование, когнитивная дефиниция.

The article analyzes the conceptual sphere DIGNITY IN THE MINDS OF THE BEARERS OF THE UKRAINIAN LANGUAGE AND CULTURE USING THE COGNITIVE DEFINITION. LEXICOGRAPHICAL SOURCES, THE RESULTS OF THE SURVEY AND CORPUS MATERIAL HAVE BEEN USED. THE PROFILING OF CONCEPTUAL SPHERE OF DIGNITY WAS IMPLEMENTED.

Key words: concept, conceptual sphere, profiling, cognitive definition.

Мова відкриває доступ до ментальності народів, до концептуальних структур свідомості її носіїв. Дослідження концептосфери ГІДНІСТЬ в українській мові та культурі дає змогу відтворити відповідні фрагменти національної картини світу, проникнути в глибини народного світосприйняття та національного характеру. Концептосфера ГІДНІСТЬ є надзвичайно важливою для української лінгвокультури, проте вона ще не попадала у центр уваги мовознавців. Події в суспільному житті показують, що вивчення цієї концептосфери в українській лінгвокультурі є надзвичайно актуальним. Тому **об'єктом нашого дослідження** є концептосфера ГІДНІСТЬ у свідомості носіїв української мови та культури.

Різні аспекти феномену гідності досліджували філософи (М. Бердяєв, І. Кант, Г. Гегель, Ж.-Ж. Руссо та інші), психологи та педагоги (Б. Ананьєв, І. Бех, Л. Виготський, Е. Еріксон, І. Кон, Л. Колберг, О. Кононко, О. Леонтьєв, А. Макаренко, С. Рубінштейн, В. Сухомлинський та ін.). Поняття «гідність» є предметом вивчення різних наук: філософії (як пошук місця людини у світі, сенс буття), психології (як невід'ємний аспект самосвідомості, самоповаги, Я-концепції особистості), педагогіки (як елемент виховання, без якого неможливе становлення повноцінної, самодостатньої, високоморальної особистості). Окремі аспекти цієї проблематики висвітлено у соціології, правознавстві та релігієзнавстві [20, с. 6].

Є чимало зарубіжних лінгвістичних праць, присвячених аналізу культурних концептів: Є. Бартмінського, А. Вежбицької, Є. Кубрякової, Ю. Степанова тощо, проте українських лінгвістичних праць не виявлено.

Сьогодні проблема гідності надзвичайно актуальна. Це пов'язано насамперед із кардинальними змінами сучасного українського соціуму, зокрема з Революцією Гідності. Гідність як підґрунтя для утвердження людиною своєї громадянської позиції, відповідального самовизначення, морального вибору виявилася справді важливою для представників українського суспільства.

За словами П. А. Кравченка, гідність дає змогу людині оцінювати ситуацію, обирати способи досягнення мети, враховувати можливі наслідки своєї поведінки на основі розмежування реальних суспільних відносин [8, с. 2]. Головний зміст сьогодинішніх суспільних перетворень, створення умов життя, гідних людини, в яких вона б знаходила моральне задоволення від творчості й праці, від усвідомлення своєї корисності. Це повинно стати рушійною силою суспільного розвитку. Реальна турбота про людину, правовий захист особистої гідності кожного громадянина – одне з найважливіших завдань сьогодення [8, с. 3].

Мета роботи полягає у дослідженні концептосфери ГІДНІСТЬ в українській мові методом когнітивної дефініції, який передбачає залучення даних системи мови, матеріалів анкет і текстів, що був запропонований польським дослідником Є. Бартмінським [21, с. 66–67].

Мета дослідження зумовила постановку таких **завдань**: 1) виявити особливості концептосфери ГІДНІСТЬ в українській мові за матеріалами тлумачних, синонімів, антонімів, етимологічних і фразеологічних словників; 2) з'ясувати особливості концептосфери ГІДНІСТЬ в українській мовній картині світу за результатами анкетування та експлікувати культурно специфічні скрипти, що існують у свідомості носіїв української мови; 3) проаналізувати культурні сценарії, пов'язані з концептосферою ГІДНІСТЬ за матеріалами корпусу публіцистичних текстів і паремій; 4) здійснити профілювання концептосфери ГІДНІСТЬ.

Звернімося спочатку до аналізу концепту ГІДНІСТЬ у системі української мови за лексикографічними джерелами. В Етимологічному словнику української мови немає пояснення слова гідність, але є в «Лексиконі славенороскскім» П. Беринди 1627 року: слово *гідність* вперше фіксується «в синонімічному ряді з 'достойністю' – 'урядом' і 'людськістю' – 'справедливою заплаатою' (останнє – новація другого видання 1653 року) з відсилкою до грецького ἄξιος ('достойн', 'годень', 'праведень')» [9, с. 32]. У «Словарі» Є. Желеховського 1886 року значення слова *гідність* подається через німецькі відповідники 'Würde', 'Bravheit', що несуть в собі окрім основного значення ще відтінок 'чесності', 'пристойності' [5].

В українській мові через вплив відповідного значення польського слова *godność* як звання ('zaszczytne stanowisko, zaszczytny urząd, tytuł, zaszczytna funkcja': 'otrzytać, piastować, sprawować jakąś godność' – 'по-

чесне становище, почесний уряд, титул, почесна функція': 'отримати, пестити, виконувати якусь гідність') відбулося витіснення слова «достойність» словом «гідність» [5].

СУМ подає два значення лексеми ГІДНІСТЬ: 1. «сукупність рис, що характеризують позитивні моральні якості»; 2. «усвідомлення людиною своєї громадської ваги, громадського обов'язку» [15, с. 65]. ВТСУМ [2, с. 116] і ВТССУМ [1, с. 236] містять однотипні визначення лексеми ГІДНІСТЬ, які подає СУМ. ВТССУМ репрезентує відмінні значення згаданої лексеми: 1. «сукупність високих якостей кого-н., а також усвідомлення, поважання цих якостей у собі»; 2. «достойнство» [3, с. 189]. НТСУМ доповнює тлумачення лексеми ГІДНІСТЬ, виділене в СУМі: 1. «сукупність рис, що характеризують позитивні моральні якості, гідність, достойність, достойнство, повага»; 2. «усвідомлення людиною своєї громадської ваги, громадського обов'язку, самоповага, власне я» [10, с. 429].

Отже, ГІДНІСТЬ визначається через систему ставлень (ставлення людини до самої себе, інших людей, держави, суспільства), тобто є регулятором поведінки; невід'ємним правом, яке належить людині від народження; відображається у структурі особистості та нерозривно пов'язана з її самосвідомістю.

Парадигматичні зв'язки поєднують це слово із синонімами: *достойнство, достойність, самоповага, гонор*, (з перебільшенням) *гордість; власне я* [6; 17] та антонімом *недостойність* [12, с. 93]. Словотвірне гніздо, куди входить слово *гідність*, налічує всього 4 одиниці: *гідно, антигідність, негідний, негідник* [16].

Стійких словосполучень із цим елементом у словниках зафіксовано 8: *гідним чином* – належно, відповідно до вимог (потреб); *триматися з гідністю* – гідно; *позбавити людської гідності кого* – упослід[н]ити кого; *гідно (з гідністю, поважно, з повагою) триматися (поводитися)* – належно, відповідно до вимог (потреб); *оцінити по заслугі (належно, гідно) кого, що* – скласти належну ціну кому, чому; *віддати кому, чому належне; цілком свідомий своєї гідності* – зберігати (заховувати) самоповагу; *почуття власної гідності* – самоповага; *це нижче [від] моєї гідності* – неприйняття [17; 19].

Розглянемо тепер концептосферу ГІДНІСТЬ у світлі даних анкетування, проведеного з респондентами чоловічої (50 осіб) і жіночої (50 осіб) статі. У першу чергу, респонденти співвідносять ГІДНІСТЬ насамперед із дотриманням морально-етичних норм, засад. Відповідно, фіксуємо яскраво виражений **етичний аспект**, до якого входять **морально-етичні категорії, соціальні норми; патріотизм**:

а) **морально-етичні категорії** (дотримання загальноприйнятих норм / коли твоя поведінка у будь-яких життєвих ситуаціях відповідає загальноприйнятим моральним нормам суспільства / дотримуватися моральних принципів / дотримання моральних законів / дотримання морально-етичних принципів); б) **соціальні норми** (вміння робити щось правильно, щоб це не суперечило людській моралі / поступати завжди по совісті / здатність не підставляти щоку тощо); в) **патріотизм** (бути патріотом / бути патріотом / не зрадити ідею / відчувати свою самодостатність як людина, українець / бути українцем і жити в своїй державі / любов до Батьківщини / бути справжнім патріотом своєї держави).

Крім того, встановлено, що гідність тісно пов'язана для носіїв української лінгвокультури з такими поняттями: а) **честь** (те саме що і честь / честь / має велику честь); б) **чесність** (чесна людина / бути чесним / бути чесною і справедливою людиною / бути чесною, розсудливою людиною); в) **відданість** (відданість собі, своїм принципам); г) **цінності** (найвища соціальна цінність / відчуття і розуміння в людини своєї цінності); ґ) **достойність** (достойність); д) **людяність** (людяність в будь-яких обставинах); е) **гордість** (відчуття власної гордості); є) **любов** (почуття, засноване на любові до чогось); ж) **цнота** (перший раз).

Крім того, відповіді респондентів показують загальносуспільне значення ГІДНОСТІ у **суспільному і психологічному аспектах**:

а) **дії, вчинки** (коли ти приносиш людям добре і маєш право (гідний) на таке ж саме / спроба реалізувати себе у майбутньому / свідомий вибір хорошого / вміння адекватно й мудро діяти у тій чи іншій ситуації / не хилити голову перед недостойними, низькими речами / вчинки, за які не буде сором ні тобі, ні твоїм близьким / високе моральне ставлення до себе і до інших, і навпаки суспільства до особистості); б) **поведінка, статус у суспільстві** (культура поведінки і спілкування / моральне ставлення до себе, до оточуючих / здатність людини протистояти тому, що їй огидне / боротися за те, що їй миле / відповідна поведінка, яка звідси випливає / поводити себе природно, а не зверхньо); в) **відповідальність** (вміння відповідати за свої слова і вчинки / це відповідальність перед власним я / вміння визнавати свої помилки / вміння прощати і самому вибачатися); г) **повага** (те, що заслуговує поваги оточуючих / почуття, коли ти розумієш, що тебе поважають / повага до себе, своїх близьких, країни, суспільства / повага до кожної людини / має повагу / коли поважаєш себе і оточуючих в повному розумінні слова); ґ) **самоповага** (самоповага / самоповага / самоповага / повага до себе); д) **справедливість** (коли людина справедлива); е) **порядність** (порядність); є) **свідомість** (свідомість людини / свідомість кожної людини / певний аспект в житті, що регулює свідомість); ж) **не приниження** (не принижуватися / ти не повинен принижувати / не бажання принижувати інших / це не принижуватися перед іншими і одночасно не принижувати слабших від себе); з) **позиція людини** (мудра особа, яка має свої принципи, які не порушуються з моральними / не боятися сильнішого за тебе, а вести боротьбу чесним способом); и) **незмінність** поглядів (вміння у будь-якій ситуації залишатися вірним своїм переконанням та відчуттям); і) **відчуття** (це відчуття, що людина робить все правильно, і знає, що за це її не проклинатимуть / відчуття вірності (правильності) у своїх діях, моральності).

Частина респондентів (2) не змогла надати відповідь, що може бути пов'язане, на нашу думку, із складністю визначення абстрактного поняття: *не знаю / відсутність відповіді (?)*; *гідності немає* (1); *нічого* (1) *абстракція* (1) *гідність важко заслужити* (1).

Зібрані анкетні матеріали дають підставу стверджувати, що з аксіологічної точки зору, ГІДНІСТЬ – це свобода вибору, внутрішнього я; особиста внутрішня цінність; повага і самоповага людини; позитивні риси

характеру (відповідальність, щирість, відданість, активність, доброзичливість тощо). Важливо підкреслити, що концепт ГІДНІСТЬ є традиційно пов'язаним із незмінними духовними цінностями людства: совістю, честю, справедливістю, які характеризують моральний ідеал.

Анкетування підтвердило, що в атрибутивному плані ГІДНІСТЬ особистості включає такі основні етико-психологічні, соціально- та індивідуально-психологічні риси, як: потреба в самоповазі, у визнанні своєї самості; вимогливість до себе; авторитет; шляхетність; сумлінність; правдивість перед собою; самоконтроль; почуття відповідальності перед власною совістю; самолюбство тощо [14, с. 41–42].

Звернімося тепер до аналізу концептосфери ГІДНІСТЬ за матеріалами текстів (прислів'я, приказки, публіцистичні тексти, газети, блоги, корпус текстів української мови).

Пареміологічний матеріал, де концептуалізовані культурні норми, пов'язані з гідністю, дає змогу виокремити такі аспекти: **суспільний аспект**: а) **поведінка**: *Гідність людини визначається її вчинками* (правдивість, принциповість, вірність взятим зобов'язанням особи, що керується високими моральними якостями, щирість перед іншими і перед самим собою); *Будь лагідним, будеш і Богу гідним* (чисте сумління, вчинки згідно совісті; дотримання моральних норм); б) **ставлення до людей**: *Коли когось запрошувати в гості, то треба й приготуватись, щоб гідно їх прийняти* (етикетні норми, пов'язані із поведінкою особи); *Аби гідна, най би була й бідна* (головне не матеріальний статус, а позитивні моральні якості, честь, достойність, самоповага людини); *Десять знайомих не гідні одного, який діло робить* (не порожні слова, а дії, вчинки, рух). **Побутовий аспект (нематеріальне благо)**: *Багатство не в майні, а в гідності* (гідність, чесне ім'я головніше, ніж матеріальне) [11; 13].

Основним джерелом корпусних матеріалів став електронний корпус текстів «Мова інфо», зокрема його підкорпус – публіцистика (162 приклади), блоги «Української правди» (50 прикладів) і Газети UA (30 прикладів).

Культурні сценарії, пов'язані з концептосферою ГІДНІСТЬ (за корпусними матеріалами):

1) соціально значущі цінності: **громадянська позиція, громадянська гідність, національна гідність, патріотизм** тощо; 2) загальнолюдські цінності: **гідність, честь, вірність, відданість, совість, безпека, життя** тощо; 3) правові цінності: **права, гідність, честь, ділова репутація, здоров'я та життя громадян** тощо; 4) номінації, нагороди, девізи, лозунги: *«Талант і гідність»*, *«За гідність кожного та благополуччя всіх»* [7].

Різновиди ГІДНОСТІ: 1) *ГІДНІСТЬ дитини, церкви, адвоката, особи, особистості, людини, ученого, сім'ї, членів сім'ї, сусіда, клану, гомосексуаліста*; 2) *знаковий: рицарська ГІДНІСТЬ, чеченська ГІДНІСТЬ, професійна ГІДНІСТЬ, чиновницька ГІДНІСТЬ, громадянська ГІДНІСТЬ*; 3) *галузь, заклад: ГІДНІСТЬ Академії, університету*; 4) *національна ГІДНІСТЬ, ГІДНІСТЬ держави, українська ГІДНІСТЬ, воляча національна ГІДНІСТЬ* [4; 7; 18].

Отже, когнітивна дефініція концепту ГІДНІСТЬ у сучасному сприйнятті – це не лише оцінка відповідності своєї особистості якостям, які затребувані в суспільстві, та своїх учинків – соціальним та моральним нормам. Це ще й усвідомлення та відчуття власної цінності як людини загалом (*людська гідність*); як конкретної особистості (*особиста гідність*); як представника певної соціальної групи або спільноти (наприклад, *професійна гідність, рицарська гідність, чиновницька* тощо); цінності самої такої спільноти (наприклад, *національна гідність, українська гідність* тощо).

Профілювання концептосфери ГІДНІСТЬ на ґрунті матеріалу, вилученого з різних типів джерел, дало змогу виокремити кілька видів гідності. Зокрема: *ГІДНІСТЬ особистості, людини, професійна, рицарська, чиновницька, громадянська, національна, українська* тощо. ГІДНІСТЬ справді один із найскладніших особистісних елементів моральної свідомості, внутрішнього світу людини; своєрідний саморегулятор поведінки (емоційне переживання своїх учинків, дій, почуття морального задоволення чи незадоволення).

Отже, результати анкетування дають змогу виокремити два профілі: загальнолюдський та пов'язаний із дотриманням загальноприйнятих морально-етичних норм. Виокремлено наступні важливі аспекти концепту ГІДНІСТЬ в українській лінгвокультурі: етичний, суспільний, психологічний. Менш яскраво виражені – побутовий аспект.

На основі текстових даних виокремлюємо наступні контексти, у яких есплікується концепт ГІДНІСТЬ: громадянський, юридичний, культурно-історичний, загальнолюдський, морально-етичний.

ГІДНІСТЬ виявляється на різних рівнях, стосується як конкретної людини, так і суспільства в цілому; може бути не лише індивідуальною, але і колективною. У публіцистиці актуальною є проблема гідності людини і вимога поважати її. У словникових дефініціях не були виокремлені такі різновиди гідності, як колективна, суспільна ГІДНІСТЬ, національна ГІДНІСТЬ тощо.

Проведені спостереження не є вичерпними, вони відкривають перспективу подальшого дослідження концептосфери ГІДНІСТЬ в українській лінгвокультурі.

Література:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Автор, керівник проекту і гол. редактор В. Т. Бусел. – Київ, Ірпін. – Перун, 2005. – 1728 с.
2. Великий тлумачний словник української мови. Т. В. Ковальова – Харків : «Фоліо», 2005 – 767 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] : словник / кер. вид. проекту: П. М. Мовчан, В. Й. Клічак, В. В. Німчук. – К. : «Дніпро», 2009. – 1332 с.
4. Газета UA // Електронний ресурс : <http://gazeta.ua/articles/>
5. Друль О. Кілька думок про гідність // Електронний ресурс : <http://zbruc.eu/node/21702>
6. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови, близько 15000 синонімічних рядів. – Київ : СП «Кобза», 1993 // Електронний ресурс : http://hohlopedia.org.ua/slovnynk_synonimiv_karavanskogo/page/gidnist.732/

7. Корпус текстів // Електронний ресурс : <http://www.mova.info/corpus.aspx?l1=209>
8. Кравченко П. А. Гідність людини як ціннісний принцип її соціального буття // Філософські обрії: наук.-теорет. часопис / Інститут філософії імені Г. С. Сковороди; Полтав. держ. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. – К. ; Полтава: ПДПУ імені В. Г. Короленка, 2003. – Вип. 9. – С. 1–5.
9. Лексикон славенороскій П. Беринди / Підгот. текст В. Німчук. – Київ : Вид. АН УРСР, 1961. – 272 с.
10. Новий тлумачний словник української мови: В 4-х томах / Укл. В. В. Яременко, О. Сліпушко. – В 3-х т. – К. : Аконт, 2004.
11. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше (Вибране) // Електронний ресурс : <http://ukrlife.org/main/nomis/right.html>
12. Полюга М. М. Словник антонімів: понад 2000 антонімічних пар. – Київ: Рад. школа, 1987 // Електронний ресурс : http://hohlopedia.org.ua/slovyk_synonimiv_polyuga/page/gidnist.529/
13. Прислів'я та приказки – Українські традиції // Електронний ресурс : <http://traditions.org.ua/usna-narodna-tvorchist/pryslivia-ta-trykazky>
14. Рибалка В. В. Честь і гідність особистості у духовному, культурологічному та аксіологічному контексті соціалізації і ресоціалізації людини // Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. – Серія Психологія. Педагогіка. Соціальна робота. – 2012. – № 4. – С. 39–45.
15. Словник української мови: в 11 томах. – Том 2, 1971. – С. 65 // Електронний ресурс : <http://sum.in.ua/s/ghidnistj>
16. Словник українських морфем: понад 45000. / Л. М. Полюга. – Вид. 3-є, допов. і випр. – К. : Довіра, 2009. – 554 с. (Словники України).
17. Словники України онлайн: словозміна, синонімія, фразеологія // Електронний ресурс : <http://lcorp.ulif.org.ua/dictua/>
18. Українська правда: блоги // Електронний ресурс : <http://blogs.pravda.com.ua>
19. Фразеологічний словник української мови – до 2000 сталих виразів // Електронний ресурс : <http://svitslova.com/idioms-dictionary.html>
20. Чиренко Н. В. Виховання власної гідності підлітків у дитячому об'єднанні. – Автореферат. – Інститут проблем виховання НАПН України, Київ, 2012. – 20 с.
21. Bartmiski J. Podstawy lingwistycznych badan nad stereotypem – na przykladzie stereotypu matki // Jezyk a kultura. – 1988. – № 12. – S. 66–67.
22. Grzeszak M. Polski HONOR w swietle danych slownikowych // Etnolingwistika. Problemy jezyka i kultury. – Lublin, 2013. – S. 23–38.